

SZEMLE

BITSKEY ISTVÁN: HUMANISTA ERUDÍCIÓ ÉS BAROKK VILÁGKÉP

PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓI

Pázmány Péter prédikátori tevékenységének monografikus feldolgozása – eredetileg (1976) kandidátusi értekezés – örvendetes és időszerű vállalkozás. Örvendetes, mert hiányt pótol: régi irodalmunknak érdemes ifjú kutatója az egyoldalú dicsőítésnél vagy indulatos támadásoknál is vézesebb elhallgatás helyett végre tárgyilagosan és nem provinciális szinten próbálta meg bemutatni bíboros Cicerónk szónoki művészetét. Időszerű is, mert a retorikus művelődési eszmény letűntével – mondhatjuk: kihaltával – a kutatás kötelessége, hogy becses hagyományainkat őrizze és ápolja. Senki sem gondol itt 17. századi célok és eszközök felelevenítésére, csupán az akkori célokat szolgáló szónoki gyakorlat megismertetésére és ma sem fölösleges, sőt kívánatos tudatosítására. A szerző nemzedéke már nem tanult a középkorban külön retorikát, mint az előtte járók, akik még legalább belekóstoltak, persze azok sem úgy, mint száz évvel korábban, amikor nemcsak a *Béltékycsászár* főispánja akarta mindenáron szónokká formálni fiát, hogy az „a szükséges testállást, hajlást, nyelvforgást s főképp bátorságot idejében megkaphassa.” Csupa évezredes szabály és beidegződés, amit a mai kor embere alig ismer, és szinte ugyanolyan csodálkozással észlel Pázmány – és nála jelentéktelenebbek – gyakorlatában, mint az ékesen és értelmesen szólásnak mindenkor kísérő, de korántsem mindenhova illő ellentétét, akár a klasszikus ókor kényeskedő kinövészeit (a Káldi Györgytől elutasított „caprangos ígéket”) vagy a kócos vándorprédikátorok durvaságait, akár későbbi népszónokok hadonászó *histrion*-mutatványait, vagy a manapság szokásos, papír mögé búvó felolvasásokat.

Egy nagy – persze vitatott – egyéniség prédikációinak vizsgálatán keresztül egy kor képe tárul fel előttünk. Főbb vonalaiban megismerkedünk a magyar nyelvű prédikáció középkori örökségével, majd a 16. századi fejleményekkel (a protestáns teljesítmények méltatása sem terjedelemben – két lapon – sem hangnemben nem mondható túlzottnak), főleg Telegdi Miklós és Káldi György hitszónoki ténykedésével, hogy

Pázmány *korszerű* retorikai műveltségét megfelelő történeti háttér előtt szemlélhessük. Tanulságos részlet-studiumok eredménye a beszédek forrásait tárgyaló derekas rész („*Nem szolgáljak, eggyezők vagyok a régieknek*”: 53–102.); külön fejezetekben olvassuk Pázmány etikai, majd esztétikai elveiről („*Az erkölcsök jobbításáról*”, illetőleg a tanítás „*édesítéséről és ékesítéséről*”), végül nagyszabású és meggyőző áttekintést kapunk a Pázmány beszédeiben megnyilvánuló magyarságról és európaiságról, az itáliai és közép-európai fejlődés különböző voltáról, illetőleg arról az ellenreformáció meghatározta közegről, amelyben a bíboros egyházfejedelmi és írói nagysága kibontakozott. Nem feltétlenül itt érezzük helyénvalónak egy fontos lelet (Ferrante Gonzaga kassai főkapitány 1601. nov. 14-i levele) közlését; annál inkább a német összefoglalást (192–197.), amely – tekintettel a nemzetközi érdekű könyv jelentőségére – makulátlanabb fordítást érdemelt volna.

Humanizmus és reformáció a címe annak a Klaniczay Tibor szerkesztette sorozatnak, amelyben Bitskey könyve megjelent, – akárcsak annak az emlékezetes Horváth János-kollégiumnak, amelyet e sorok írója valamikor régen hallgatott. A klasszikus-filológusnak készülő I. éves akkor találkozott először Ábel Jenő örökül hagyott feladataival. Ha azóta izmossa fejlődött humanizmus-kutatásunk egyik fiatal erősségének könyvéhez most néhány megjegyzést fűzünk, az ábeli hagyományok jegyében tesszük.

A tőle – egyebek közt – tanulható szövegtszertelet nemcsak a görög és latin textusokra érvényes (a sajnálatos elírásokat stb. inkább ne soroljuk), hanem ebben az esetben a régi magyar szövegekre is. Bitskey felemás – sem nem „betűhív”, sem nem következetes – átírási gyakorlatával nem mindenki fog egyetérteni; az erőtlen-szintelen mai nyelvhasználói így is hálások lehetnek az izes hajdani kifejezések sűrű közbeszövéséért. Az idézetek közt azonban itt-ott textológiai probléma is akad, pl. a 143. vagy a 151. lapon: a szemétdombon „kapirtyaló”, „orrával vakarcsláló” tyúk nem „*karat*”, ha szemet talál, hanem nyilván *kárál*, illetőleg (a fény sugarban megcsillanó porszemekről, ÖM VI 19): „A házban levegő-ég, sűrűn teli sok apró porocskákkal, de ezeket *különb*ben nem láttuk, *hanem* a mely lyukon beszolgál a verőfény sugára” stb. Ennek így nincs kerek értelme, ha a bihari szubsztrátumra rakódott latinizmust le nem hántjuk: *non* videmus, *nisi quo* foramine lux solis immittitur, vagyis: „. . . hanem *ha* (csak akkor, ha) *valamely* lyukon. . .”

Az adott összefüggésben – a „hímes szók” és „erős valóságok” pázmányi szembeállításának illusztrálásánál – Bitskey vázolja egyik-másik „ősi prédikációs toposz” útját: a porszemek képe pl. Chrysostomustól ered (mennyivel szebb és jobb ez így, latinosan, mint mondva-

csinált „helyesírással”!), akitől Szent Imre-beszédében Temesvári Pélbárt is átvette; ehhez kapcsol egy hasonló látványt Pázmány, hogy az utolsó ítélet „kinyilatkoztatását” érzékeltesse. A klasszikus-filológus feladata itt kezdődik: a szemléletes képet az „aranyházájú” egyháztanító is úgy örökölte; szerepelt a már Leukippos és Démokritos atomtanában, majd Aristotelésnél (*De anima*); de ezt használta a költő Lucretius is az egyébként láthatatlan atomrészcscék nyüzsgésének láttatására (II. 112 skk.: *Quae in solis radiis appareant*). Így került át a csodálkozó görögök megfigyelése szemléltető bizonyoságként egészen más jellegű gondolatmenetekbe, egyebek közt a *diatribé*nek nevezett „műfaj” kelléktárába.

Ez a szó, illetőleg fogalom nem fordul elő Bitskey könyvében, pedig az *erkölcsi prédikációnak* ez az antik előzménye – a fentebb említett vándorprédikátorok akárhány túlságosan is közvetlen rekvizituma – elválaszthatatlan nemcsak a kynikus-sztoikus filozófusok „térítői” gyakorlatától, a *sermo*-költészet „lélekezető” (psychagógiai) eszközeitől, hanem a keresztény prédikáció műfajának kétezeréves fejlődésétől sem, és ha Seneca – Pázmánynak is kedvelt szerzője! – a kegyes fikció szerint Pál apostol levelező társává fogadtatott, akkor ezt – és későbbi frekvenciáját – nem utolsó sorban az „erkölcsi” levelekben és traktátusokban hemzsegő *diatribé*-elemeknek köszönheti.

Itt kerítünk sort a könyv forrás-statisztikáinak vitathatóságára. Bitskey általában a lapok szélén („karaján”) feltüntetett jelzéseket veszi számba, amikor Pázmány idézeteinek provenienciáját vizsgálja; ritkábban figyel fel az így *nem* jelzett szövegrészekre. Bizonyos, hogy Pázmány is gyakorta florilegiumokból, *segédletekből*, nem ritkán emlékezetből idézett; az utóbbi esetben aligha mindig nézett utána filológusi alaposággal; akárhány közkeletű szentencia idézet-mivoltát pedig talán nem is érezte. „Közmondásszerű szentenciák” egész sora világítja meg például a „méltóságos állapotot” (ÖM VI 113): „. . . A hegyeket gyakrabban üti a menny-kő, hogysesem a tér-földet. A hegyen való fákat nagyobb szelek ingatják és gyakran ledöjtik.” Pázmány nyilván ismerte a Licinius-ódát (Hor. C. II 10,9– *saepius ventis agitatur ingens pinus* . . .), mégsem hivatkozik reá. „Mint új fazékban az első szag: úgy belénk avik a vélekedés. . .” (VII 238) – a Lollius-levél (I 2,69 –) közismert hasonlata; a bűnre vívő hajlamokat úgy kell kiirtani, mint kertből a gyomokat (VI. 210) – a „*Villice silvarum*. . .” kezdetű levélnek (I 14,4) jellegzetesen *diatribé*-fordulata; még a legvadabb embert is megindítja a szeretet (VI 316) – az I l. levél 39. sorát már a verses Katalin-legenda idézte: „Semmi nincs oly erős állat, Ki kegyelmessé nem válhat.” Vagy a „világi nyomorúságok szenvedéséről” szóló elmélkedésben (VII 58) a vitézlő embert, a szántóvető gazdákat, kereskedőt,

„az ország gondviselésében fáradozó nagy embereket” megint csak forrá. megjelölése nélkül vette az első szatírából. (*Qui fit, Maecenas. . .*) Csak néhány nyilvánvaló példát ragadtunk ki, a további halmozásnak nem volna értelme. Bornemisza egykori vizsgálója örömmel látja, hogy az antikvitás 16. századi *funkciójának* felderítésére irányuló kísérlete helyel-közzel a 17. századra is használható.

Imponáló az a kép, amely Bitskey munkájának nyomán az olvasó elé tárul. Érthető és természetes, hogy a sok éves Pázmány-kutatás során a szerző szinte azonosult hőisével. Údvös dolog, hogy Pázmány életművének pozitívumai ilyen határozott formában kristályosodtak ki. Az már más kérdés, hogy a tagadhatatlan érdemeket a nem kevésbé tagadhatatlan, csak éppen alig érintett negatívumok mennyire ellensúlyozzák. Mindenesetre Bitskey sem tagadja azt, hogy a Pázmánytól – a hatalom birtokában, és *nem* a „létért küzdve” (197) – ékesszólóan hirdetett és bámulatos energiával refeudalizált rendi állam „nem állt a Bethlen-féle centralizált államhoz hasonlóan az európai társadalmi haladás fő sodrában” (129). Ez azonban csupán a kép teljességéhez tartozik és a könyv irodalomtörténeti jelentőségét nem érinti; a szerzőt üttörő munkájáért egyértelmű elismerés illeti. (Akadémiai Kiadó, 1979. – Humanizmus és reformáció, 8.)

BORZSÁK ISTVÁN

TARDY LAJOS: RÉGI HÍRÜNK A VILÁGBAN

Tardy Lajos előző kötetei (*Régi magyar követjárások Keleten.* Bp. 1971.; *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Bp. 1977.), és nélkülözhetetlen szakirodalomként szolgáló cikkei, tanulmányai a tudós történész munkái; ez a könyv a tárcaíróé is – így nemcsak a humán tudományokkal foglalkozók, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. A szerző levéltári és könyvtári búvárkodása során összegyűjtött „továbbfejlesztésre méltó anyagokat” válogatott egybe és rendezett kötetbe – az érdekesség jegyében. Erről a zömmel a Magyar Nemzet hasábjain napvilágot látott ötvennégy sajátos műfajú írásról azonban szinte lehetetlen valamiféle átfogó ismertetést adni bizonyos tematikai csoportosítás nélkül. A műfaj sajátossága abban áll – s ez egyben a kötet másik rendszerező elve is –, hogy a „történeti riport, az anekdota és az esszé hármasságának” határozható meg a helye.